

Swindrecht Were

Heerjansdam

Hendrik-Ido-Ambacht

Zwijndrecht

Uitgave van:
Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht en Historische Vereniging Zwijndrecht
Jaargang 30 nr 2, november 2016

COÖPERATIEVE BOERENLEENBANK

TE ZWIJNDRECHT

ROTTERDAMSCHEWEG 79 - POSTGIRO NR. 117051

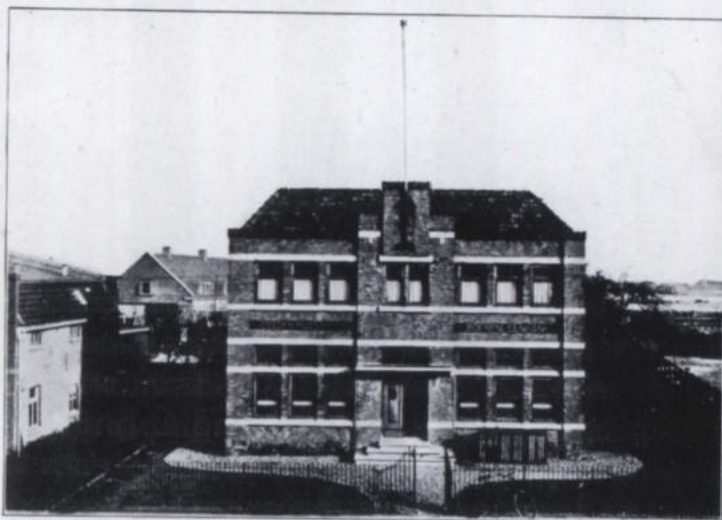
KANTOOR GEOPEND:

Dagelijks van 9-12 en van 2-4 uur

Vrijdags van 9-4 uur

TELEFOONNUMMER 6293

Zaterdags van 2 tot 3 uur: Spreekuur Dag. Bestuur

SPAARGELDEN, direct opvraagbaar $3\frac{1}{2}\%$
DEPOSITO'S, direct opvraagbaar . 3%
DEBETRENTE, ... 5%

Voor Kapitaal te beleggen voor één jaar vast en minstens fl 500.— bedragende, wordt 4% vergoed. Voor 't beleggen daarvan bestaat den eersten van elke maand gelegenheid.

M. F. UIJTERLINDE

Secretaris

Telefoon 4491

L. B. VAN DER SLIKKE

Voorzitter

Telefoon 6414

*Krantenbericht van de Boerenleenbank Zwijndrecht in de jaren veertig.
Duidelijk terug te lezen zijn de openingstijden en de voorwaarden.
Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.*

Inhoud

Van de redactie	2
Een bank in beweging: 108 jaar lenen & sparen met de Rabobank in Zwijndrecht	3
Maurice de Jongh	
Van Vlas naar Linnen	20
Joke van der Straaten	
Colofon	36

Afbeelding Vooromslag:

De Rotterdamseweg in de jaren veertig met links het in de jaren dertig verbouwde hoofdkantoor van de Boerenleenbank Zwijndrecht. Collectie W. Meijers in het Regionaal Archief Dordrecht.

Van de redactie

In deze editie van Swindregt Were komen twee onderwerpen aan bod. Allereerst duiken we in de geschiedenis van een instelling die voor de Zwijndrechtse tuinders in de vorige eeuw van groot belang was: de Coöperatieve Boerenleenbank. Maurice de Jongh beschrijft in zijn bijdrage hoe een nadelige concurrentie tussen tuinders en andere agrariërs steeds meer moest plaatsmaken voor onderlinge samenwerking ofwel coöperatie. Dit culmineerde in de oprichting van de Zwijndrechtse veiling, eerst aan het Zomerlust, later aan de Bruinelaan. De veiling maakte in ieder geval een eind aan de soms levensgevaarlijke tochten waarmee diverse tuinders per boot hun groenten naar Rotterdam brachten. De komst van de Boerenleenbank sloot prima aan bij deze ontwikkelingen, omdat ondernemende tuinders hier geld konden lenen die investeringen mogelijk maakten in noodzakelijke vernieuwingen als teelt in kassen en verwarming. Bijzondere afbeeldingen uit deze periode geven de lezer een mooi beeld van deze eigenlijk nog niet zo lang vervlogen tijden. Ook Joke van der Straaten neemt de lezer mee naar een belangrijk stuk agrarisch verleden: de vlasteelt in Hendrik-Ido-Ambacht. Aller-

eerst schetst zij hoe vlasbouw en vlasbewerking in de praktijk plaats vonden, iets dat steeds minder Ambachters uit eigen waarneming zullen kunnen naverellen. Maar na het lezen van deze boeiende bijdrage weet de lezer weer precies wat in dit verband repe-len, roten en braken is. Bijzonder illustratief is een foto van een wagen met hoog opgestapeld vlas en op de bok twee ernstig kijkende heren, die tevreden zijn dat de vracht veilig op de bestemming is aangekomen. Dat ook vrouwen een belangrijke rol speelden is te zien aan de dame die alvast twee bossen vlas heeft opgepakt. Dat achter deze idyllische afbeelding ook veel leed en met name gezondheidsproblemen schuil gaan wordt eveneens beschreven. De bijdrage besluit met een korte geïllustreerde beschrijving van enkele Ambachtse vlasboerderijen.

Ten slotte kunt u in het colofon lezen dat de redactie inmiddels is aangevuld met twee heren: René van den Berg en Wim Schneider.

Wij wensen u veel leesplezier.

De redactie

Een bank in beweging: 108 jaar lenen & sparen met de Rabobank in Zwijndrecht

Maurice de Jongh

Spaarpotjes in vele kleuren en maten, die we in de jaren negentig kregen bij het openen van een spaarrekening. De sticker met de naam diende om er zeker van te zijn dat het geld in de juiste spaarpot gedaan werd. Collectie auteur.

Inleiding

Wie kent ze niet? De bekende spaarpotjes in allerlei verschillende kleuren, die je met geen mogelijkheid kan openmaken. Toen ik opgroeide in de jaren negentig mocht ik iedere week wat geld in dat spaarpotje doen en als deze vol was ging ik met mijn zus richting de Rabobank om daar de spaarpotjes te legen. Alleen het bankpersoneel had een sleutel-tje, althans zo vertelde mijn moeder, dus alleen zij konden die potjes legen. De uitdaging was dan natuurlijk om het grootste geldbedrag te hebben gespaard. Regelmatig heb ik vol spanning bij de Rabobank aan de Beneluxlaan gestaan. Toen ik laatst de kast aan het opruimen was, kwam ik mijn spaarpotje weer tegen. Ik heb geprobeerd door de smalle gleuf te kijken of er nog geld in zat. Helaas. Dat bracht me terug bij deze herinnering. Een kleine zoektocht op internet deed mij al snel concluderen dat dit in de vele generaties voor mij niet anders geweest moet zijn. Spaarpotten in verschillende kleuren en formaten, met verschillende afbeeldingen die typerend waren voor de Rabobank, Raiffeisen- of Boerenleenbank, zijn in de geschiedenis van de bank aan vele mensen gegeven om, net als ik deed, iedere week in te sparen. Toen ik vervolgens ook een verzilverd theelepeltje zag liggen van de Raiffeisenbank, waar- bij ik twijfelde of ik het wel of niet mee zou nemen

(uiteindelijk maar niet gedaan..), was er genoeg aanleiding om me te verdiepen in deze boeiende bank. Al snel kwam ik er achter dat de Rabobank en de gemeente Zwijndrecht een lange geschiedenis kennen. Een kijkje op de Rotterdamseweg, historisch gezien misschien wel de belangrijkste straat in de gehele Zwijndrechtse Waard, laat ons alleen al zien dat diverse gebouwen een link hebben met de bank. Veel oud-tuinders, ondernemers en spaarders zullen die link herkennen. Ook zullen zij het belang van de bank voor onze gemeente en hen zelf erkennen. Hoog tijd dus om u mee te nemen in een stukje geschiedenis van het coöperatiewezen in Zwijndrecht!

Neem voor Uwe kinderen een Spaarbusje bij de **Spaarbank der Coöp. Boerenleenbank te Zwijndrecht**. Aan de voorwaarde is gemakkelijk te voldoen, n.l. een inlage groot f 2.- op een spaarbankboekje en 20 ct. voor het boekje. Bij inlevering van het busje krijgt men weer de beschikking over het volle waarborgbedrag.

Die een penninck wint ende behout,
Die mach 't verteren als hi wordt out:
Had ick dat bedocht in mine jonge dagen,
So dorst ick het in min outhoid niet beklagen.

Een advertentie uit de jaren veertig, waar men bij het openen van een rekening eveneens een prachtige spaarbus cadeau kreeg. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

Agrariërs in het gedrang: crisis, leningen en hervormingen

Halverwege de negentiende eeuw was het tuindersbestaan in Nederland voordelig geworden. De steeds verder toenemende globalisatie, waarbij allerlei nationale en internationale markten met elkaar vervlochten raakten, zorgde voor een toenemende welvaart in de gehele agrarische sector. Waar andere sectoren het heel moeilijk hadden, waaronder de industrie en de scheepsbouw, waren het juist deze groepen die profiteerden van de toegenomen wereldhandel. Zuivelproducten, maar ook groenten en fruit werden in grote getalen geëxporteerd naar Engeland en (het latere) Duitsland. De toenemende vraag naar deze producten stuwde de prijzen en als gevolg stegen ook de inkomsten en daarmee de lonen. Er wordt zelfs wel beweerd dat met name tuinders in deze tijd slapend rijk werden, omdat hun producten toch wel werden verkocht.

In de jaren zeventig veranderde deze situatie volledig.¹ Met de komst van stoomschepen werden namelijk grotere afstanden overbrugbaar en in een kortere tijd afgelegd. Bovendien konden meer (bulk) goederen op de steeds groter wordende schepen worden vervoerd. Goedkoop graan en andere producten uit de Verenigde Staten overspoelden al snel de Europese markten met als direct gevolg dat de Europese agrariërs hun producten niet meer konden verkopen, tenzij zij meegingen in deze negentiende-eeuwse prijzenoorlog. Een dalende afzet leidde tot een dalende vraag naar arbeiders en dus ook tot lagere lonen en dit had effect op de gehele agrarische sector. Veel bedrijven gingen over de kop en mensen zochten hun heil in de grote steden in de hoop daar werk te vinden. Een ware migratiegolf was het gevolg. Anderen kozen ervoor zich in de schulden te steken met allerlei leningen tegen hoge rentepercentages. Allen baden zij voor economisch betere tijden. Een aantal nationale overheden koos voor protectionistische maatregelen om zo de eigen landbouwsector te beschermen. Voor Nederland was dit geen optie. Een deel van de agrariërs, waaronder de tuinders, was juist afhankelijk van

een open en internationaal gerichte economie. Daarnaast was het land zich zeer snel aan het ontwikkelen tot de poort van Europa, waarbij de doorvoer richting Duitsland via de haven van Rotterdam zeer belangrijk werd. Toen in de jaren tachtig ook in Nederland steeds meer tuinders in de problemen kwamen als gevolg van deze agrarische depressie, nam de overheid voor het eerst maatregelen. Zo stelde zij onder meer een commissie samen, die de toestand van de landbouw moest onderzoeken. De conclusies van het rapport logen er niet om: de gehele sector moest op de schop.

Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland (1885-1890)

Ook de gemeente Zwijndrecht, dat sinds 1881 bestond uit de voormalige gemeenten Zwijndrecht en Groote Lindt (die op haar beurt weer was ontstaan uit een fusie tussen Groote Lindt, Kijfhoek en Heer Oudeland's Ambacht) werd in dit onderzoek betrokken en burgemeester De Bruïne (burgemeester tussen 1877-1917) was de tussenpersoon. Uit zijn observaties krijgen we een interessant beeld van de toestand van de landbouw in Zwijndrecht tijdens de agrarische depressie en de volgens hem noodzakelijke oplossingen. Overigens, zijn observaties waren niet uniek. Elders in het land kwam men stevast tot dezelfde conclusies.

Allereerst stelde burgemeester De Bruïne vast dat de situatie in de landbouw inmiddels beterende

Op het Zomerlust lagen de roeibootjes klaar om door de tuinders gebruikt te worden voor de tochten naar Dordrecht en Rotterdam. Toen hier vanaf 1902 veilingen werden gehouden, is de inham dichtgemaakt, zodat de tuinders meer plaats hadden om hun waren te kunnen uitstallen. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

was, maar nog steeds minder gunstig dan voor de crisis. Die verbetering kwam vooral doordat steeds meer tuinders een eigen roeiboot aanschafte, waarmee zij op dagelijkse basis naar Rotterdam en Dordrecht voeren. Het aantal tuinders met roeiboot was gegroeid tussen 1882 en 1887 van 33 naar 57.

Dat deze barre tocht over Oude Maas levensgevaarlijk was, nam men voor lief. Immers, er moest toch brood op de plank komen. Verhalen over boten die werden overvaren, verdwaalden tijdens storm en mist of zelfs nooit meer terugkwamen, komen we regelmatig tegen.² Burgemeester De Bruïne pleitte dan ook voor de totstandkoming van een veiling. Sinds drie jaren (1886) was er een coöperatieve exportvereniging, waar vijftig tuinders zich bij hadden aangesloten, maar onderling was er veel wantrouwen en bovendien miste men de nodige vakkennis. Deze vereniging was dus tot op heden weinig succesvol. Gevolg hiervan was dat de tuinders tegen elkaar concurreerden en de prijzen van de producten, en daarmee de inkomsten, daalden.

Een tweede constatering van De Bruïne was dat de tuinders weinig motivatie hadden om te investeren en innoveren. Veel tuinders pachtten stukken land in de regel voor zeven of negen jaar. Zij waren lang niet altijd zeker of zij na die tijd een nieuw contract kregen aangeboden. Winsten werden dan ook niet in nieuwe technieken gestoken, maar in de vooruitbetaling van de pachten, zodat zij er beter opstonden bij de grondeigenaren. Bovendien was er vanuit laatstgenoemde weinig stimulatie tot vernieuwing. Investeren in de kwaliteit van het land, waar zowel de pachter als grondbezitter baat bij hadden, moesten door de tuinders alleen opgehoest worden. En enige zekerheid had je vervolgens niet, immers konden de weersinvloeden of ziekte de opbrengsten alsnog laten tegenvallen. Als laatste reden voor een gebrek aan investeringen kan genoemd worden dat er veel schulden waren in de Zwijndrechtse agrarische sector. Tussen 1880 en 1888 waren de schulden met vijftig procent vermeerderd. Dus vernieuwing was geen optie. Ter verduidelijking van dit gebrek aan vernieuwingsdrang dient het gebruik van kunstmest. Hoewel op landelijk niveau in 1880 rond de 24 procent van de agrariërs kunstmest gebruikte, was dit in Zwijndrecht 'helaas nog uitzondering'.³ Voor de bemesting van het land gingen de tuinders naar het Zomerlust, waar schepen uit omringende gemeenten grote stapels mest deponeerden. Met gebrekkige karren werd de mest naar de tuinderijen over slecht begaanbare wegen gereden. Soms hadden zij hier zelf geen materiaal voor en moesten zij speciale mestrijders in huren.⁴ Regelmatig kwamen de karren vast te zitten en was men uren bezig de karren los te wrikken, iets wat veel tijd en geld kostte. De toestand van veel landwegen was erbarme-

lijk, maar toch voelde men niet de behoefte hierin te investeren.

Een derde constatering van burgemeester De Bruïne was de onvoldoende (vak)kennis van veel tuinders. Zo waren zij bijvoorbeeld totaal onbekend met boekhouding. Ook waren zij zelf vaak niet op de hoogte van de nieuwste technieken, de landelijke hoogte van de prijzen van de producten die zij verkochten (zij pasten zich namelijk aan aan de prijzen die in Rotterdam of Dordrecht betaald werden) en de voordelen die coöperatie bood. Laatstgenoemde zorgde immers voor minder onderlinge concurrentie met een stijging van de prijzen als gevolg. Daarnaast zouden de inkooprijzen van bijvoorbeeld (kunst)mest of zaaigoed dalen omdat die kosten verdeeld werden over meerdere tuinders. Tot slot sloot je daarmee allerlei tussenhandelaren uit. Ook van de financiering van zaken wist men weinig. Voor leningen klopten tuinders vaak aan bij familieleden of een lokale vermogende boer of winkelier. Leningen bij kredietverschaffers gebeurde ook met enige regelmaat, maar de rentepercentages die men over deze leningen betaalde, waren zeer ongunstig (4-6 %). Bovendien moesten er twee personen als 'borgie' dienen. Dit hield in dat wanneer leningen niet konden worden afbetaald, de resterende aflossingsbedragen en rente verhaald konden worden op deze borg staande mensen. Dit maakte hen onderling afhankelijk en medeaansprakelijk. Dat dit een zeer negatieve werking kon hebben, moge duidelijk zijn. Zo zijn er verschillende vermogende Zwijndrechtse families bekend, die ten onder zijn gegaan als gevolg van dit garant staan voor derden. Een laatste mogelijkheid was het uitstellen van betaling bij de stichting Margriet.⁵ De onwetendheid van de boeren en tuinders alsmede de slechte kredietmogelijkheden werden door de burgemeester aangewezen als belangrijk verbeterpunt.

Tot slot bracht De Bruïne een typisch Zwijndrechts probleem onder de aandacht. Om tot zo groot mogelijke omzetten te komen, werden in de zomermaanden de kinderen op het platteland ingeschakeld als extra paar handen, waardoor het schoolverzuim in die maanden erg hoog was. Bovendien werden de vrouwen naar de markten in Dordrecht gestuurd of hadden zij een bijbaan.⁶ Dit tot groot ongenoegen van De Bruïne, omdat zij dan niet thuis konden zijn om de kinderen op te voeden. Vooral dit gebrek aan opvoeding veroorzaakte volgens de burgervader het grootschalige drankmisbruik in Zwijndrecht.

Infrastructurele veranderingen

Ondanks de vele problemen in de Zwijndrechtse land- en tuinbouwwereld, zag burgemeester De Bruïne ook veel mogelijkheden tot hervorming. Zo wilde hij onder meer stimuleren tot samenwerking onder de tuinders en daarnaast wilde hij de vakkennis vergroten. Tot slot moest ook de bereikbaarheid verbeterd worden, vooral met betrekking tot de in- en uitvoer van goederen. Dit laatste

aanleg van een raccordementsterrein, bijgenaamd het dok, waar land- en tuinbouwproducten konden worden aan- en afgevoerd. Dit terrein werd in 1897 in gebruik genomen. Een laatste verbetering, waar de gemeente minder invloed op had uitgeoefend maar zeker een voorstander van was, kwam in 1904 tot stand, toen de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij (RTM) een tramlijn tussen Rotterdam en Zwijndrecht aanlegde, die een groot deel van het

De wagons met mest bij de tramhalte Nieuwehuizen op de Rotterdamseweg. De gebrekkige houten karren werden volgeladen met mest en vervolgens over de slecht begaanbare wegen naar het tuinland gebracht. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

ving al snel na de publicatie van het rapport aan. Zo werd eerst het station verplaatst vanuit Heer Oudelands Ambacht naar de plek waar de Ringdijk overging in de Lindtsedijk, dat veel centraler gelegen was (1895). In dat zelfde jaar werd daar niet ver vandaan een buitendijks terrein in gebruik genomen door de Internationale Guano en Superfosphaat Werken: een fabriek die zich op het vervaardigen van kunstmest uit guano concentreerde. Het is geen toeval dat juist hier een kunstmestfabriek kwam. Ongetwijfeld wilde de gemeente de tuinders op die manier kennis laten maken met het gebruik ervan.⁷ Een tweede inspanning van de gemeente Zwijndrecht was de

tracé van de Rotterdamseweg volgde. Onder andere kwam vanaf dat moment de mest voor de tuinders via dit spoor richting Zwijndrecht. De wagons kregen, tot groot ongenoegen van omwonenden, een plaats ter hoogte van de halte Nieuwe Huizen. Vaak stonden zij daar dagenlang te wachten totdat alle mest door de tuinders was opgehaald. Het moge dus duidelijk zijn dat het gemeentebestuur van Zwijndrecht, onder de leiding van burgemeester De Bruïne er alles aan gedaan heeft om de tuinders bij te staan. Echter, de belangrijkste verandering moest vanuit hen zelf komen. Dit proces ging met horten en stoten en zou tientallen jaren duren.

De ontwakning van de boerenstand en het ontstaan van Boerenleenbanken

Uit het rapport over de toestand van landbouw in Nederland bleek dat de agrariërs erg te lijden hadden onder woekerrentes, dat zij afhankelijk waren van allerlei tussenpersonen en dat de kosten dermate hoog waren, dat het doen van investeringen een onmogelijkheid leek. Daarnaast bezaten zij vaak niet de juiste vakkennis. Het grootste probleem was echter een gebrek aan samenwerking, die de (transport)kosten deden toenemen en de opbrengsten door een enorme onderlinge concurrentie juist deden afnemen. Dit moest veranderen en daarbij keken de Nederlanders vooral naar de oosterburen.

In Duitsland liep men in dit proces ruim veertig jaar voor. Het was Wilhelm Friedrich Raiffeisen (1818 – 1888) geweest, die zich als burgemeester van verschillende kleine plattelandsgemeenten om het welzijn van de boerenstand had bekommerd. Zo richtte hij verschillende charitatieve verenigingen op om hen te helpen. Al snel zag hij dat de agrariërs meer baat hadden bij zelfhulp en dus vormde hij zijn liefdadigheidsinstelling om tot een zelfhulp-vereniging. Deze leende kleine bedragen uit of kocht vee, zaaigoed of levensmiddelen op, die het vervolgens zonder te streven naar winst en soms zelfs op afbetaling doorverkocht aan de arme boeren, tuinders en landbouwers. Het probleem hiervan was dat deze verenigingen te afhankelijk werden van enkele geldschieters. Om dit in de toekomst beter te laten werken, moest het daarom mogelijk worden dat iedereen – rijk en arm – zijn of haar steentje kon bijdragen. Op die manier kon men het spaargeld van de agrariërs gebruiken om in de behoefte naar krediet te kunnen voldoen. Daarmee beschikte men dus over meer geld, werden de risico's gespreid en bovendien werden de winsten niet uitgekeerd, maar opnieuw geïnvesteerd. In 1864 was deze voorloper van de Boerenleenbank gereed. Toch was dit voor Raiffeisen nog niet genoeg. In de praktijk bleek dat sommige boeren meer voorrechten binnen deze verenigingen genoten dan anderen als gevolg van een groter aandelenbezit. Door de statuten meerdere malen te wijzigen, probeerde Raiffeisen dit te veranderen. Uiteindelijk ontstond een instelling, waarbij alle leden gelijkgesteld waren, zowel wat betreft de verplichtingen van de vereniging als de mogelijkheden een lening te kunnen afsluiten.

In Nederland kwam dit systeem van coöperatie pas na 1890 in zwang. Vooral in Noord-Brabant en Limburg, waar enorme veenontginningen plaatsvonden in bijvoorbeeld de Peel was men naarstig op zoek naar kapitaal. Verschillende geestelijken

schalige landbouwers en boeren in deze omgeving, die het toch al zwaar hadden, door deze ontwikkeling alleen maar verder in de verdrukking kwamen. Vanuit de landelijke overheid had men in 1884 het Nederlandsch Landbouw-Comite aangewezen als landbouwaanspreekpunt, maar in feite vertegenwoordigde deze vereniging alleen de grootgrondbezitters. Het was pater Gerlacus van den Elsen (1853 – 1925) die al in 1891 riep dat de gehele boerenbevolking zich moest gaan organiseren. Nauwelijks twee jaar later deed ook de Sittardse landbouwonderwijzer J. Claessen, die warme banden met burgemeester De Bruïne onderhield, de oproep tot de ontwakning van de boerenstand. De noodkreten leidden tot de oprichting van de Nederlandse Boerenbond in 1896. Omdat de regionale afdelingen alle vrijheid genoten zich op een eigen manier te organiseren, ontstonden al in een vroeg stadium problemen bijvoorbeeld wat betreft het besturen van de overkoepelende organisatie. Deze problemen hingen ook nauw samen met het feit dat verschillende regionale bestuurders niet met elkaar door één deur konden. Het zou niet lang duren voordat er allerlei scheurtjes in de organisatie ontstonden. Dit uitte zich bijvoorbeeld in de totstandkoming van de Boerenleenbanken. De regionale afdelingen van de Nederlandse Boerenbond kregen de verantwoordelijkheid Boerenleenbanken te stichten. Immers, zij hadden voldoende kennis in huis over wie er benaderd moesten worden om de stichting van die banken te kunnen bevorderen. In de zuidelijke provincies waren hierbij vaak geestelijken betrokken. In de noordelijke provincies probeerde men notabelen, voornamelijk bestuurders en rijke en betrouwbare burgers, in te schakelen, zodat het vertrouwen in de nieuwe instellingen zo optimaal mogelijk zou zijn. Hoewel de oprichting van deze banken voorspoedig ging, ontstonden al snel de problemen waar Raiffeisen ook tegenaan gelopen was. Hoe kon men een bank nu het beste besturen? De zuidelijke bonden, onder de fanatieke leiding van pater Van den Elsen, pleitten voor een zo eenvoudig mogelijke structuur, wat in de praktijk neerkwam op zo min mogelijk regels en daarmee ook zo min mogelijk kosten. Zij baseerden zich daarbij op een wet uit 1855. Volgens veel noordelijke departementen maakte dit de banken echter onbetrouwbaar en zij namen een wet uit 1876 als uitgangspunt. Als gevolg van deze verschillen in organisatie ontstonden er in 1898 twee centrale Boerenleenbanken: de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank met als hoofdvestiging Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, die gevestigd was te Eindhoven. Hoewel deze splitsing in eerste instantie niets met het geloof te maken had,

~~zagen dat eigenlijk alleen grote bedrijven deze~~
ontginningen konden bekostigen en dat de klein-

~~nige dit na verloop van tijd wel een steeds groter~~
rol spelen. Zo zien we dat veel nieuwe boeren

banken in katholieke gemeenten zich (als vanzelfsprekend) bij die van Eindhoven aansloten en dat protestants georiënteerde banken zich verbonden met de hoofdcentrale te Utrecht. Overigens, er was nog een ander verschil tussen beide centrale banken. Waar de katholieke banken uitsluitend diensten verleenden aan de boerenstand, gaven de christelijke Boerenleenbanken ook leningen uit aan 'niet-agrariërs', voornamelijk mensen met beroepen die te maken hadden met de landbouw, de zogenoemde 'landbouwende arbeiders.'

Coöperatie in Zwijndrecht of niet?

Op landelijk niveau gingen de boeren en tuinders zich steeds meer verenigen en zij werkten samen op tal van gebieden, zoals de in- en verkoop van grondstoffen en eindproducten. Zo ontstonden er zelfs verenigingen die de gehele productie van bijvoorbeeld brood onder hun hoede namen. Zij bezaten zelfs eigen molens, zodat zoveel mogelijk tussenpersonen (en daarmee kosten) werden uitgesloten. Overal in het land ontsproten Boerenleenbanken, veilingen en landbouwverenigingen. Ter illustratie:

in het jaar 1900 waren er ruim 71 Boerenleenbanken in Nederland aanwezig, een decennium later was dit aantal al 599 banken en twintig jaar later zelfs 1148 banken. In Zuid-Holland groeide eveneens het aantal banken, gericht op de boerenstand, van 5 in 1900 tot 72 in 1910.⁸

Ook in Zwijndrecht was coöperatie onder de tuinders een punt op de agenda dat voortdurend terugkwam. Toch duurde het heel lang voordat een vorm van samenwerking ook daadwerkelijk bereikt werd. Als oorzaken hiervoor kunnen genoemd worden de starre houding van veel Zwijndrechtse tuinders en het enorme onderlinge gebrek aan vertrouwen. Zwijndrecht bestond uit veel kleinschalige tuinderijen, waarbij vaak de gehele familie werd ingeschakeld of men een vaste club aan arbeiders in dienst had. Hier was als buitenstaander heel moeilijk tussen te komen en dus liet coöperatie heel lang op zich wachten. Al in 1886 waren hier pogingen toe. De oprichting van een coöperatieve exportvereniging, die een einde moest maken aan de gevaarlijke tochten over de Oude Maas en de Noord richting Rotterdam, bleek, ondanks dat zich er ruim vijftig

Een drukte van belang op de veiling aan het Zomerlust in 1902. Ook te zien is de pas aangekochte directiekeet. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

tuinders bij hadden aangesloten, weinig succesvol. Door een gebrek aan vertrouwen en een gebrek aan kennis was deze vereniging al snel gedoemd te mislukken. Net na de eeuwwisseling werd een nieuwe poging gewaagd met de oprichting van de tuindersvereniging 'Zwijndrechtsch Belang' in oktober 1902. Nauwelijks drie maanden later vond de eerste veiling plaats aan het Zomerlust. Nog in datzelfde jaar kocht de vereniging een directiekeet en werd een excursie naar enkele veilingen in het Westland gemaakt om de resultaten aldaar met de eigen ogen te kunnen aanschouwen. Toch stak het onderlinge wantrouwen binnen afzienbare tijd de kop op. Vooral het gebrek aan manden in het volle seizoen was veel tuinders een doorn in het oog. Immers, iedere aanvoerder had manden met een eigen getal, maar zodra die manden vol waren, gebruikte men ook andere manden. Hier stonden andere getallen op en dus gebeurde het nogal eens dat de opbrengsten niet bij de juiste tuinders terecht kwamen. Ook had het bestuur zonder eerst met de leden te overleggen een schipper aangesteld voor de vaart op Rotterdam. Voor een vijftigtal tuinders was de maat vol: zij stapten op en begonnen een eigen vereniging, die de naam 'De Volharding' kreeg. Deze tuindersvereniging kreeg een verkoopplek aangewezen op het Veerplein, nauwelijks honderd meter verwijderd van de concurrent. Omdat deze onderlinge concurrentie voor geen van beide verenigingen gunstig was, probeerde het gemeentebestuur toenadering tot beide verenigingen te zoeken. Pas in april 1908 resulteerde dit in de ontbinding van beide verenigingen en de oprichting van de tuindersvereniging met de symbolische naam 'De Eendracht.' Overigens, achter deze naam schuilt ook wel enigszins de druk die op de tuinders lag. Jarenlang hadden de onderlinge spanningen ervoor gezorgd dat de beide verenigingen in de schulden waren gekomen en men kon zich niet nog zo een fiasco veroorloven. Vooral nu men ook bezig was met de oprichting van een eigen Boerenleenbank. In de Dordrechtse Courant van 23 maart 1908 kwam men met een vergelijkbare conclusie: 'Naar het zich laat aanzien, zijn de tuinbouwaangelegenheden te Zwijndrecht met de oprichting dezer vereeniging een nieuw tijdperk ingetreden en verwacht men ook in verband met de oprichting der Boerenleenbank, dat dit gunstig zal werken op de ontwikkeling van de voor deze gemeente zoo belangrijke tak van bestaan.'⁹

Een Boerenleenbank te Zwijndrecht

De oprichting van een Boerenleenbank moest de bekroning worden van het coöperatiewezen in Zwijndrecht. Hoewel er in de afgelopen twintig jaar vooral gesteggel was geweest onder de tuinders, moest deze ontwikkeling ervoor zorgen dat dit defi-

nitief tot het verleden behoorde.

De totstandkoming van de Boerenleenbank Zwijndrecht kan vooral op het conto geschreven worden van de grootindustriële C. van Epenhuysen.¹⁰ Hij was de eigenaar van een chemische fabriek, die op de dijk gelegen was in de buurt van de Watertoren. De molen Welgelegen behoorde ook tot het kapitaal van de fabriek. Waarom was het juist een ondernemer die een belangrijke rol speelde bij deze landbouw gerelateerde zaken? Dit heeft vooral te maken met de politieke achtergrond van Van Epenhuysen. Als socialist had hij bijzonder veel belangstelling voor het coöperatiewezen en daar zette hij zich dan

Cornelis van Epenhuysen (1864-1926). Naast industrieel eigenaar van een chemisch bedrijf aan de Ringdijk, iemand met veel interesse in de (socialistische) politiek en het coöperatiewezen.

Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

ook met hart en ziel voor in. Zo werd hij in 1907 gekozen tot voorzitter van de veilingvereniging 'De Volharding' en een jaar later werd hij eveneens tot voorzitter gekozen van de nieuwe veilingvereniging 'De Eendracht.' Bovendien was hij nauw betrokken bij de oprichting van de Naamloze Vennootschap: Maatschappij tot verbetering van volkshuisvesting te Zwijndrecht, de woningbouwvereniging die in 1913 ontstond en tegenwoordig (in gefuseerde vorm) de naam Trivire draagt. De oprichting van een Boerenleenbank past dus prima in dit rijtje.

Als hoofd van één van de veilingverenigingen kreeg Van Epenhuysen de opdracht een aantal vooraanstaande tuinders bij elkaar te brengen en te spreken over de oprichting van een Boerenleenbank. Op 6 maart 1908 kwamen deze mannen bijeen en al snel werden koppen met spijkers geslagen. Twee weken later werd een propaganda-avond georganiseerd in hotel het Witte Paard met als doel zoveel mogelijk leden te werven. Een zeer succesvolle avond met 38 nieuwe leden was hiervan het resultaat. Zeven dagen later werd een tweede vergadering gehouden waarin het definitieve bestuur werd gekozen: C. van Epenhuysen (voorzitter), L.B. van der Slikke (vice-voorzitter), H.C. Frijlink (secretaris), P. Stolk (bestuurslid), Joh. den Boer (bestuurslid), A. Los Bzn. (bestuurslid) en W. Stehouwer Azn. (bestuurslid). De raad van toezicht, die het dagelijkse bestuur controleerde, bestond uit de heren Ant. van Namen, L.J. Reynvaan, T. van Noort, K.S. de Wijn en C.J. Los. Ook werd die avond de kassier gekozen. Dit was voor leden het dagelijkse aanspreekpunt, dus een belangrijke functie binnen de bank. De heren Lindonk (de predikant), Frijlink, T. van Noort en A. van der Ven hadden zich voor deze functie aangemeld en uiteindelijk kreeg laatstgenoemde de meeste stemmen. De maand april stond helemaal in het teken van de voorbereidingen van de opening van de bank. Bovendien werd op 3 april besloten de twee afzonderlijke veilingverenigingen op te heffen en een nieuwe vereniging op te richten. 'De Eendracht', zoals deze vereniging ging heten, zou eveneens door Van Epenhuysen geleid worden, zodat de lijnen tussen veiling en de Boerenleenbank zeer kort waren. Dit was voordelig bijvoorbeeld bij het regelen van allerlei verzekeringen en leningen voor investeringen. Op 21 april lezen we in de Dordrechtsche Courant dat inmiddels de statuten bekend waren. Het doel van de bank was de verbetering van het landbouwbedrijf, die de bank probeerde te bereiken door het verlenen van krediet aan haar leden, het rentegevend en veilig beleggen van de spaargelden van leden en niet-leden en het aanleggen van een reservefonds. We herkennen hier natuurlijk duidelijk de idealen van Raiffeisen in terug. Op 21 mei 1908 trad de Boerenleenbank Zwijndrecht dan ook toe tot de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht. Reeds drie weken daarvoor was de bank opengegaan voor klanten. De kassier, Arnoldus van der Ven, hield iedere vrijdag tussen negen uur en half tien in de ochtend spreekuur in zijn woonhuis

aan de Rotterdamseweg nummer 47. De bezoekers moesten dan wel eerst achterom lopen. Op zaterdagavond mocht hij gebruik maken van een zaaltje van het gebouw voor Christelijke Belangen. Eens in de maand was de bestuurlijke vergadering in de zaal van het gemeentehuis aan het Veerplein. Dat de Boerenleenbank in het eerste jaar goede zaken deed, bewijst het feit dat aan het einde van het jaar reeds 91 leden waren gewonnen.¹¹

De kassier Arnoldus van der Ven (1874-1955) voor zijn huis en kantoor aan de Rotterdamseweg nummer 47. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

De opening van de proeftuin in 1910. Op de foto zien we naast enkele tuinders, ook de landbouwonderwijzers Van der Slikke en Claessen en burgemeester de Bruïne. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

Een eigen proeftuin

Nu de samenwerking tussen de tuinders steeds beter verliep en de oprichting van de Boerenleenbank Zwijndrecht een feit was, brak de tijd aan om ook te investeren in onderwijs.

Een belangrijk initiatief hiertoe was de oprichting van een proeftuin, zodat tuinders zelf konden zien wat de nieuwste technieken opleverden en hoe zij die konden toepassen. Vooral L.B. van der Slikke, een (landbouw)onderwijzer uit Groote Lindt, had aangedrongen op een proeftuin omdat hij het belangrijk vond dat tuinders zich bleven vernieuwen. Immers, in deze proeftuin werd geëxperimenteerd met nieuwe methoden, nieuwe soorten zaaigoed en nieuwe bemestingstechnieken. Op die manier konden de tuinders de opbrengsten vergroten en de kwaliteit van producten verbeteren. Op 1 juni 1910 werd de 'Proeftuin voor Zwijndrecht en Omstreken' aan de Rotterdamseweg feestelijk geopend onder het toezien van verschillende tuinders, landbouwonderwijzers en burgemeester De Bruïne.

Zonder de Boerenleenbank had de proeftuin nooit kunnen bestaan. De bank leende maar liefst vierduizend gulden aan de proeftuin en de gemeente stond hiervoor garant.¹² De hoogte van de lening en het feit dat juist de gemeente hier garant voor wilde

staan, geeft aan dat men de komst van de proeftuin als een grote noodzaak beschouwde. Naast deze officiële proeftuin waren er nog een aantal particuliere proeftuinen, onder andere van A. van der Ven en Jos. Reijers, van wie de bekende slogan was: "werkelijk, ik hoor het groeien."

De particuliere proeftuin van Arnoldus van der Ven achter zijn huis in 1938. Op de betreffende foto was hij onder andere aan het experimenteren met uienzaad. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

Zicht op de Rotterdamseweg richting de dijk vanaf de huidige Koninginneweg. Links de toegangspoort tot de proeftuin. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

Een gouden start in een roerige periode

Al in het eerste jaar had de Boerenleenbank Zwijndrecht zich bewezen: het leden aantal was meer dan verdubbeld en de omzet bedroeg ruim vierenvijftigduizend gulden. Het enige minpunt was, dat er veel minder voorschotten gegeven waren dan dat er door de tuinders gespaard was. Dit betekende dat zij nog niet warm liepen voor investeringen. Het bestuur sprak dan ook de hoop uit dat dit in de toekomst zou veranderen. Overigens, dit lag ook in de lijn der verwachting, immers wilde zij in de nabije toekomst de doelgroep verbreden door ook mensen, met een aan de landbouw gerelateerd beroep, de mogelijkheid te geven tot het afsluiten van leningen. Dat dit een juiste redenering was, bleek uit de jaarcijfers in de daaropvolgende jaren. Zelfs de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), die ook in Nederland zorgde voor economische troebelen als gevolg van een daling van de export, kon de groei van de Boerenleenbank Zwijndrecht niet stuiten. In 1918, toen aan de Eerste Wereldoorlog een einde kwam, telde de bank reeds 304 leden en lag er bijna driehonderdduizend gulden in de kluis. Uit de uitgegeven bedragen aan leningen, die in de oorlogsjaren iets terugliepen, blijkt dat de Zwijndrechtse tuinders wel iets voorzichtiger waren geworden. Toch werd in 1918 bijna twee keer zoveel geld geleend als in 1913, waarmee gesteld kan wor-

den dat de tuinderswereld in Zwijndrecht de Eerste Wereldoorlog goed doorgekomen was. Dit gold ook zeker voor de bank.

Zo blijkt uit de notulen van 1916 dat men bezig was met de stichting van een eigen kantoorgebouw. Het moge duidelijk zijn dat de bank zo gegroeid was, dat Arnoldus van der Ven, die nog steeds vanuit huis zijn spreekuren hield, te weinig ruimte had om zijn werkzaamheden adequaat uit te kunnen voeren. Op 25 september werd de aankoop gedaan van een herenhuis even verderop aan Rotterdamseweg op nummer 79. Dit huis was in 1898 gebouwd door molenaar en onroerend goed handelaar Lambertus van Loon, die op dit perceel ook acht arbeidershuisjes had laten bouwen, alsmede een meel- en graanmaalterij, die

Het herenhuis van molenaar L. van Loon, dat door de Boerenleenbank Zwijndrecht in 1916 werd aangekocht. Boven woonde de kassier en op de onderste etage werden de bankzaken gedaan. Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

tot 1960 in het bezit zou blijven van de familie Van Loon.¹³ Het herenhuis werd omgebouwd tot kantoor en woning van kassier Van der Ven. Voorlopig kon de Boerenleenbank Zwijndrecht er met deze verhuizing weer de nodige jaren tegenaan.

Een pittige kwestie

Al eerder is aangehaald dat door het voorzitterschap van de heer C. van Epenhuysen van zowel de veilingvereniging als van de Boerenleenbank, de lijnen tussen beide instituties zeer kort waren. Al in de eerste jaren kwamen ook de nadelen hiervan aan het licht. Van Epenhuysen wilde het Zwijndrechtse veilingbestaan verder uitbouwen door de export naar het buitenland zelf te gaan ondernemen. Een experiment hiermee in 1908, waaraan achttien tuinders deelnamen, leverde de veiling achtduizend gulden op. Een jaar later was dit bedrag al meer dan verdrievoudigd en Van Epenhuysen, die als industrieel contacten in het buitenland had, besloot dat in dit project meer geld geïnvesteerd moest worden. 'De Coöperatieve Verzendvereniging de Eendracht' werd opgericht, waarbij tuinders zich konden aansluiten. Daarnaast moest een lening bij de Boerenleenbank Zwijndrecht een verdere impuls geven. Het bestuur van de Boerenleenbank stond hier niet onwelwillend tegenover, maar zij eiste dat voor deze lening aan de normale voorwaarden werd voldaan en dat er daarnaast enige garantstelling zou zijn. Dit was voor Van Epenhuysen, het creatieve brein achter de plannen, onaanvaardbaar en een botsing tussen voorzitter en bestuur volgde. Van Epenhuysen schreef het bestuur een brief waarin hij dreigde met opstappen als de lening er niet doorheen zou komen. Het bestuur zwichtte niet voor dit dreigement en hield vast aan de gestelde voorwaarden; die golden immers voor iedereen, dus ook voor de voorzitter. Uiteindelijk werd de lening aan de verzendvereniging gegeven zonder dat er aan alle voorwaarden behoefde te worden voldaan. Daarmee leek het bestuur eieren voor haar geld te kiezen. Toch stuurde zij de heer Van Epenhuysen nog een lange brief waarin zij in niet mis te verstande taal haar onvrede duidelijk maakte met

het gezegde 'zich nooit te laten leiden door een dreigement van welk lid ook.' Overigens, de export naar het buitenland bleek een groot succes. In 1911 werd er voor meer dan honderdduizend gulden geëxporteerd en bovendien was het ledenaantal van de exportvereniging toegenomen tot honderddertig.¹⁴

Feest in roerige tijden

Op 28 maart 1933 vierde de Boerenleenbank het feit dat zij reeds vijftientig jaar in Zwijndrecht gezeteld was. Naar aanleiding van deze gebeurtenis werd een bijeenkomst gehouden in het gebouw De Vriendschap in Zwijndrecht. Niet alleen bestuurders en oud-bestuurders waren aanwezig, ook de Burgemeester en Wethouders van Zwijndrecht en Hendrik-Ido-Ambacht, alsmede afgevaardigden van verschillende veilingverenigingen en polderbesturen uit de wijde omgeving, die allen veel te danken hadden aan de bank, waren van de partij. Inmiddels hadden er de nodige personele veranderingen plaatsgevonden. Zo was de heer Van Epenhuysen in 1926 overleden en was het voorzitterschap sindsdien in handen van de heer Van der Slikke. Daarnaast kreeg Arnoldus van der Ven, eveneens een man van het eerste uur, vanaf 1923 hulp bij de dagelijkse werkzaamheden van de bank. In de loop van 1935 zou hij met pensioen gaan en nam de heer Tameris, tot dan toe bestuurslid, zijn werkzaamheden over.

*De Boerenleenbank Zwijndrecht na de uitbreiding in de jaren dertig.
Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.*

Uit het feit dat de kassier assistentie nodig had kunnen we stellen dat het zeer goed ging met de Boerenleenbank Zwijndrecht. In 1930 was men zelfs genoodzaakt geweest het pand verder uit te breiden, waarbij de gehele voorgevel anderhalve meter naar voren was geplaatst.

Bovendien kwam er een verdieping op. Op die manier hoopte men de toekomstige groei van de bank beter te kunnen opvangen. Ook in de jaarverslagen lezen we over de voorspoed van de bank. In het jaarverslag van 1928 sprak men over dat 'het stekske

Boven: de opening van de eerst 'kas' of 'warenhuis' trok veel bekijks. Op de voorgrond zien we eveneens plat-glas.

Onder: later voegde Teun van der Ven hier een schoorsteen aan toe, zodat ook de eerste stookkas een feit was. Deze schoorsteen heeft tot diep in de jaren zeventig overeind gestaan, tot zij in 1977 moest wijken voor woningbouw en de bouw van het winkelcentrum.

Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

een dikke boom was geworden met diepe wortels en rijpe vruchten.' En de Boerenleenbank was ook diepgeworteld in Zwijndrecht. Dit was bijvoorbeeld te zien aan de enorme toename van de glasbouw-cultuur. Overal verrezzen kassen of 'plat glas', waardoor men minder van het weer afhankelijk was. Het hoogtepunt van de glasbouwcultuur was wellicht de tuinderij van Teun van der Ven, die er zelfs een stookkas van maakte met schoorsteen en al.

Ook de polderbesturen maakten vaak gebruik van de Boerenleenbank Zwijndrecht. Het bestraten van de dijken, alsmede het verzwaren of verhogen ervan en het bevorderen van de waterhuishouding werd en zou ook in de toekomst voltooid worden met leningen van de Boerenleenbank.

De jaren dertig en veertig, die vooral gekenmerkt werden door crisis en oorlog, waren ook voor de Boerenleenbank moeilijke tijden. Zo telde de bank in 1930 ruim zeshonderd leden, een aantal dat pas in 1947 weer werd gehaald. Ook de spaargelden liepen in die jaren terug. Toch bleef de omzet vrij stabiel en in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog zien we zelfs een stijging van het bedrag, dat de bank had uitgeleend. Daarmee kan gesteld worden dat deze moeilijke jaren de Boerenleenbank Zwijndrecht geen schade toegebracht heeft, maar eerder zorgde voor een stabiel fundament, van waaruit men in de toekomst verder kon bouwen.

Toen in 1944 en 1945 de situatie in Nederland steeds penibeler werd met als dieptepunt de Hongerwinter, had ook de Boerenleenbank het zwaar. Zo was er tussen de banken en de hoofdvestiging te Utrecht nauwelijks meer contact mogelijk. Gelukkig hadden de banken daar al in een vroeg stadium op in gespeeld, door op lokaal niveau bepaalde vestigingen als hoofdbank aan te wijzen: de zogenaamde hulpcentrales. De Boerenleenbank Zwijndrecht kreeg deze status toegewezen. Zij vervulde deze functie voor een groot deel van de eilanden IJsselmonde en Dordrecht en de Hoekse Waard. Daarnaast kreeg de bank een deel van de Duitse krijgskas toegezonden. Het ging hierbij om ruim twintig miljoen gulden! Dit was zelfs voor de Boerenleenbank Zwijndrecht een enorm bedrag.

Wederopbouw

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de gemeente Zwijndrecht in een enorm tempo. Het bevolkingsaantal steeg zeer snel en om die groei op te kunnen vangen, werden de nodige woonwijken uit de grond gestamp: Meerdervoort (1947-1953), de Schildersbuurt (1949-1955), Slagveld (1956-1957), Noord (1956-1963) en Kort-Ambacht (1957-1963). Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de Boerenleenbank Zwijndrecht mee moest groeien met de gemeente. Onder het mom van 'service om de

Winkelcentrum Noord in de jaren zestig. Achter de boom aan de linkerkant zien we het bijkantoor van de Raiffeisen-bank, waar Piet van Rietschoten beheerder was. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

hoek', opende de bank in de verschillende pas gebouwde woonwijken nieuwe vestigingen, die ervoor moesten zorgen dat de mensen eerder naar binnen zouden stappen om gebruik te maken van de diensten van de bank. Locaties werden geopend aan de Burgemeester Jansenlaan, Kort-Ambachtlaan en later in Walburg aan het Troelstraplein en in Winkelcentrum Oudeland. Het is geen toeval dat juist voor deze plekken gekozen werd. Het waren locaties waar mensen toch al kwamen voor de dagelijkse boodschappen. In winkelcentrum Noord was Piet van Rietschoten, bij wie men dag en nacht terecht kon, in 1963 de eerste beheerder. Later zou hij kassier worden van de Boerenleenbank Zwijndrecht als opvolger van Piet Tameris. Ook in Hendrik-Ido-Ambacht werden twee kantoren geopend: aan de Waalsestraat en de Reeweg.

Voor de van oudsher belangrijke doelgroep de tuinders van Zwijndrecht veranderde in deze jaren nog veel meer. Onder invloed van de schaalvergroting waren de vaak kleinschalige tuinders in Zwijndrecht niet opgewassen tegen de enorme concurrentie. Sommigen van hen kozen ervoor over te stappen op bijvoorbeeld het kweken van bloemen en plan-

ten. Anderen verkochten hun land aan de gemeente. Soms werden zij hiertoe gedwongen in verband met de geplande woningbouw in Zwijndrecht en in andere gevallen gebeurde dit op vrijwillige basis. De Boerenleenbank Zwijndrecht speelde voor deze tuinders een belangrijke tussenrol. Zij dacht mee en zocht naar oplossingen die voor alle partijen acceptabel waren. Omdat het aantal tuinders daarmee wel steeds minder werd, ging de bank zich dan ook richten op jonge ondernemers en particulieren.¹⁵ Onder invloed van de bevolkingsgroei in de gemeente en de interne veranderingen van de bank groeide de omzet in de jaren vijftig enorm. In 1957 telde de bank inmiddels 919 leden en was de omzet gestegen tot meer dan honderdachtenvijftig miljoen gulden. En met het spaargeld was dit niet anders. Vierde men in 1961 dat er voor ruim twee miljoen gulden aan spaargeld bij de Boerenleenbank Zwijndrecht opgeslagen lag, was dit bedrag in 1963 al opgelopen tot drie miljoen gulden. Omdat de huidige hoofdlocatie aan de Rotterdamseweg 79 niet op deze enorme geldbedragen was berekend, werd besloten tot de bouw van een nieuw pand. Dit kantoor moest verrijzen op de Rotterdamseweg

nummer 68: schuin tegenover het huidige pand. Op deze locatie bevonden zich nu nog een aantal woonhuizen, waaronder die van P. van Wingerden en P. Stoop, maar die zouden moeten wijken voor de nieuw te bouwen bank. De architect die de opdracht kreeg toegewezen was H.D. Bakker (1915-1988). Dit was geen onbekende in Zwijndrecht. Zo ontwierp hij onder andere ook de Koningskerk (1963) en jongerencentrum de Vonkenberg (1956). Bijzonder voor deze onderneming was dat de enorme kluis, waarvan de deur alleen al vijfentwintig honderd kilo woog, al voor de bouw van het pand in de kelder werd getakeld, omdat het anders niet meer zou passen. Na de bouw van ruim een jaar werd het in de moderne stijl opgetrokken pand feestelijk geopend op 29 juni 1960 door Burgemeester C. Slobbe. De komende veertig jaar zou dit de hoofdzetel worden van de Boerenleenbank Zwijndrecht. Net als bij de voorgaande hoofdkantoren, ging de kassier boven de bank wonen. Inmiddels was dit Piet Tameris (kassier in de periode 1954-1980), die zijn vader Leen Tameris (kassier tussen 1935 en 1954) was opgevolgd.

Tussen concurrentie en fusie

Niet alleen breidde de Boerenleenbank Zwijndrecht haar werkgebied in de jaren vijftig en zestig verder uit, ook andere banken timmerden flink aan de weg. Onder andere was ook de Postgiro bank (nu onderdeel van ING) en de Verenigde Spaarbank (nu onderdeel van ABN-AMRO) in Zwijndrecht actief. Als gevolg ontstond er tussen de banken flinke concurrentie met als inzet nieuwe klanten en nieuwe spaargelden. Wat betreft de Boerenleenbanken was er van oudsher een tweedeling als gevolg van de onderlinge problemen in de periode van het ontstaan van de landbouwbanken. Hoewel de besturen van de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank in Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven op vriendschappelijke manier met elkaar in contact stonden, bleek dit in de gemeenten niet of nauwelijks het geval.

Ook in Zwijndrecht werd er genoeg gemerkt van de onderlinge concurrentie. Zo wijzigde het bestuur de naam van de bank in 1957 in de 'Coöperatieve Boerenleenbank-Raiffeisenbank Zwijndrecht en

Het in de moderne stijl opgetrokken hoofdkantoor van de Rabobank Zwijndrecht aan de Rotterdamseweg 68 in de jaren zestig. Rechts daarvan de 350 jaar oude boerderij, die eind jaren zeventig werd afgebroken voor de uitbreiding van de Rabobank.

Collectie Historische Vereniging Zwijndrecht.

Omstreken' en nog geen jaar later werd zelfs het woord 'Boerenleenbank' verwijderd. Op die manier wilde het bestuur duidelijk laten weten dat het hier om een Boerenleenbank ging, die zich bij de centrale in Utrecht had aangesloten en dus niets te maken had met die uit Eindhoven. Overigens, in 1963 opende laatstgenoemde bank een kantoor in winkelcentrum Noord, wat betekende dat hier nu twee Boerenleenbanken gevestigd waren. Niet veel later werd ook een vestiging in de Passage geopend. Voor veel mensen was dit niet te bevatten: twee banken, die de belangen van de landbouwers nastreefden, maar wel met elkaar concurreerden en dat binnen één gemeente. Sterker nog, binnen één winkelcentrum! En Zwijndrecht was hierin zeker geen uitzondering. Doordat de beide centrale bestuursorganen geen duidelijke afspraken hadden gemaakt over de vestigingsplaatsen van beide banken, kwam de onderlinge concurrentie in grote delen van Nederland voor. Uiteindelijk drong dit ook door bij de beide besturen en tussen 1970 en 1972 werd er voortdurend gesproken over een fusie.¹⁶ In 1973 was de fusie afgerond en kreeg de nieuwe bank de naam 'Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank.' Deze naam werd al snel afgekort en zo ontstond de roepnaam Rabobank, die pas in 1981 officieel werd overgenomen door het centrale bestuur.

Nu het probleem van de onderlinge concurrentie tussen beide Boerenleenbanken was opgelost, kon de bank zich verder concentreren op de groei in Zwijndrecht en de concurrentie met andere banken in de gemeente. Gesteld kan worden dat de zaken voor de Rabobank zeer goed liepen, want eind jaren zeventig werd duidelijk dat het huidige hoofdkantoor alweer te klein was geworden. Men besloot een naastgelegen perceel te kopen voor de nieuwe uitbreiding. Het 350-jaar oude woonhuis van voormalig bewoner Leendert Bakker, dat op deze strook grond gelegen was, moest hiervoor tegen de vlakte. Het uiterlijk van de uitbreiding was veel soberder opgetrokken dan die van het oudste deel van het hoofdkantoor. Op die manier bleef de aandacht van de bezoeker gericht op het in de moderne stijl opgetrokken pand uit 1960. Hoewel men hoopte met deze uitbreiding er weer een aantal decennia tegen aan te kunnen, besloot men in de jaren negentig te verhuizen naar een strategischer gelegen plek in Zwijndrecht, waar men over meer ruimte kon beschikken en er meer mogelijkheden tot uitbreiding waren. Op die manier werd in 1998 het nieuwe kantoor geopend aan de Beneluxlaan, op loopafstand van winkelcentrum Walburg.

Rabobank anno nu

Na deze laatste verhuizing was de Rabobank in Zwijndrecht in zijn meest omvangrijke vorm. Niet alleen het hoofdkantoor aan de Beneluxlaan, maar ook de zes bijkantoren in Zwijndrecht en Hendrik-Ido-Ambacht waren voor klanten te bereiken voor vragen en opmerkingen over hun spaargelden en leningen. In het eerste decennium van deze eeuw zou het bankieren echter totaal veranderen. Grote banken, nationaal en internationaal, fuseerden met elkaar en om de kosten te drukken werden diverse filialen gesloten. Ook in Zwijndrecht sloten verschillende banken de deuren of kwamen zij in gefuseerde vorm terug. Hoewel ook de Rabobank diverse filialen sloot, bleef het als een van de weinige banken in Zwijndrecht grotendeels ongeschonden in dit fusiegeweld. Wel werden vijf van de zes hulpkantoren gesloten. Het kantoor in Hendrik-Ido-Ambacht werd verplaatst van de Waalsestraat naar winkelcentrum de Schoof. Verder werden een aantal pinautomaten van de Rabobank bevestigd op de plaatsen waar ooit een kantoor van de bank had gezeten. Als aandenken. Deze vinden we terug aan de Kort-Ambachtlaan, aan de Burgemeester Jansenlaan in winkelcentrum Noord en in winkelcentrum Oudeland. Tot slot, ook het hoofdkantoor aan de Beneluxlaan was eigenlijk te groot geworden. Om die reden heeft men verschillende verdiepingen verhuurd, onder andere aan een tandartsenpraktijk.

Een tweede ontwikkeling, die hand in hand ging met het fusiegeweld en een daling van het aantal werkplekken, was de digitalisering van het bankieren. Ging men in vroegere tijden naar de bank om daar een medewerker te spreken over het spaargeld, de hoogte van de rente of een ander probleem, tegenwoordig gebeurt dit grotendeels digitaal. Men komt uitsluitend naar de bank om een nieuwe rekening te openen, om geld te storten of hele grote bedragen op te nemen. Ook het afsluiten van leningen gebeurt nog op het kantoor. Verder kan men terecht op internet en op allerlei apps. Men kan zelfs via deze weg gebruik maken van de expertise van het Rabobankpersoneel. In de toekomst zal deze persoonlijke service, waarbij mensen één op één in de digitale wereld geholpen worden, een grotere vaart nemen tot waarschijnlijk op een dag banken als concreet bezoekadres helemaal verdwenen zullen zijn. Om die reden moeten we het verleden van de Boerenleenbank Zwijndrecht en de relatie met de gemeente koesteren. De oprichting van de bank in 1908 zorgde ervoor dat de tuinderswereld in Zwijndrecht voor het eerst echt ging samenwerken.

Ook maakte de bank de mogelijkheid tot vernieuwen voor tuinders groter. Op die manier werd het tuinderbestaan weer lucratief en dat kwam ook de gemeente ten goede. Na de Tweede Wereldoorlog hielp de Boerenleenbank mee met het faciliteren van de enorme groei in Zwijndrecht, daarbij rekening houdend met de oorspronkelijke doelgroep

van de bank: de tuinders. De bank maakte dus alle veranderingen mee in de gemeente en zij wist zich altijd zo aan te passen dat de klanten centraal stonden én staan. In die zin doet de slogan 'Samen Sterker', de bank eer aan en we hopen dat dit in de komende decennia jaar niet anders zal zijn.

Sinds 1998 het hoofdkantoor van de Rabobank Zwijndrecht aan de Beneluxlaan. De foto is genomen in het herfstzonnetje van oktober 2016.
Collectie auteur.

Met dank aan de vele vrijwilligers van de Historische Vereniging Zwijndrecht, die geholpen hebben bij het zoeken en scannen van de afbeeldingen.

- ¹ Meer over de 'Agrarische Depressie' in: J.L. van Zanden & A. van Riel, *Nederland. Staat, instituties en economische ontwikkeling (1780-1914)* (Meppel 2000), p. 356-365 & Kossmann, E.H., *De Lage Landen (1780- 1980). Twee Eeuwen Nederland en België. Deel I: 1780-1914* (Amsterdam 2006), p. 344.
- ² A. Los, *Bastiaan Los. Een Tuinder uit Zwijndrecht* (Zwijndrecht 2016), p. 23-5.
- ³ Voor cijfers over kunstmestgebruik, zie: Van Zanden en Van Riel, *Nederland. Staat, Instituties en economische ontwikkeling (1780-1914)*, p. 364. Voor de constatering van burgemeester de Bruïne: K. Brinkman & H.C. Popijus, 'De toestand van de landbouw in Zwijndrecht in 1890', in: H.C. Popijus, C.L. van der Leer e.a., *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden* (Alblasserdam 1994) 167-190.
- ⁴ G. Euser, *Herinnering van een tuinder (1974)*, p. 3. Particuliere uitgave.
- ⁵ Deze stichting wordt door De Bruïne expliciet genoemd. We moeten deze stichting zien als een zelfhulpinstelling, die in het gedachtegoed van Raiffeisen werkte. De stichting hielp boeren en tuinders, die het moeilijk hadden en bijvoorbeeld geen geld hadden voor de aanschaf van zaaigoed, mest, manden en andere tuindersgerelateerde zaken of de betaling van het 'rijloon' van de mestwagen. De stichting werkte op afbetaling en men hoefde ook geen rente te betalen. Iedere tuinder loste zijn schuld ook daadwerkelijk aan de stichting af, zo benadrukte burgemeester de Bruïne.
- ⁶ H.D. Bakker, *Over Kleizeep, groene Gordijnen en Volant* (Zwijndrecht 1993), p.17-21.
- ⁷ Ook Mens insinueert dit in zijn boek: M. van Mens, *Pieter Johannes Albertus de Bruïne. De ondernemende Burgemeester* (Dordrecht 2012), p. 59.
- ⁸ Meer over de totstandkoming van de Boerenleenbanken in Nederland in: R. Rommes, *Voor en door boeren? De opkomst van het coöperatiewezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2014), p. 264.
- ⁹ In het Regionaal Archief Dordrecht zijn in de kranten van de Dordrechtsche Courant diverse artikelen over de Boerenleenbank Zwijndrecht te vinden. Dit artikel in het bijzonder is geschreven in de editie van 23 maart 1908.
- ¹⁰ Meer over deze man in: Bakker, *Over Kleizeep, groene Gordijnen en Volant*, p. 27-9 en J. Dek, *Kent U ze nog... Bekende Zwijndrechtenaren* (Zaltbommel 1974) foto nummer 55.
- ¹¹ De gehele beginperiode is zeer beknopt beschreven in: *De handen ineen. Gedenkboek ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der coöperatieve Boerenleenbank 'Zwijndrecht' te Zwijndrecht, 1908-1948* (Dordrecht 1948).
- ¹² H.C. Popijus, 'P.J.A. de Bruïne', in: *Swindregt Were*, jaargang 27, nummer 1 (Zwijndrecht 2013), p. 13.
- ¹³ I. Spierdijk-van Dalen, 'Lambertus van Loon & Zonen. Molenaars en bakkers met handelsgeest', in: H.C. Popijus, C.L. van der Leer e.a., *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden* (Alblasserdam 1994), p. 249.
- ¹⁴ S. van Rees, *Het Veilingwezen te Zwijndrecht* (Den Haag 1948), p. 41 & P. Pronk, C. van Groningen e.a., *Slapen doe je 's nachts. 100 jaar leven, werken en bankieren in Zwijndrecht/Hendrik-Ido-Ambacht 1908-2008* (Zutphen 2008) p. 96.
- ¹⁵ P. Pronk e.a., *Slapen doe je 's nachts. 100 jaar leven, werken en bankieren in Zwijndrecht/Hendrik-Ido-Ambacht* (Zutphen 2008), p 116.
- ¹⁶ C.F. Scheffer, *Van Bank naar Bank. Herinneringen aan het Bankwezen* (Eindhoven 1979), p. 95-100.

Van Vlas naar Linnen

Joke van der Straaten

Vlas

Inleiding

Op zoek naar een onderwerp voor deze editie van Swindregt Were moest ik denken aan wat vroeger één van de middelen van bestaan was in ons dorp. Niet alleen scheepssloperijen, –werven en steenbakkerijen, voornamelijk langs de dijk gesitueerd, maar aan de andere kant van het dorp, rondom de Dorpskerk was een groot agrarisch gebied. Veelal waren het boerderijen die zowel landbouw als veeteelt als middelen van bestaan hadden. Veel arbeiders verdienden daar hun brood. Een boerderij waar zo'n twintig tot dertig arbeiders, zowel mannen, vrouwen als kinderen werkten was geen uitzondering. Eén van de producten waar Hendrik-Ido-Ambacht om bekend stond was 'vlas'.

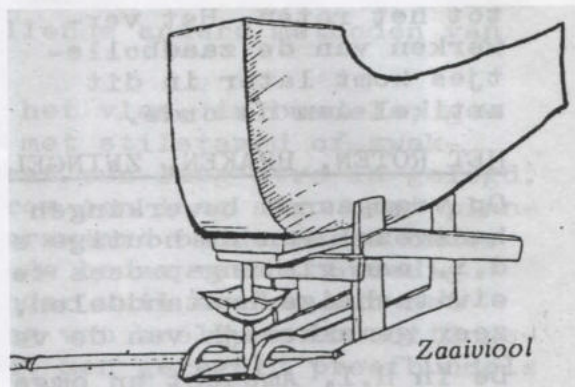
Al zoekend in het archief van onze vereniging ging ik op zoek naar eerdere publicaties over dit onderwerp en ik moest al 30 jaar terug gaan om daar iets over te vinden.

In 1982 schreven de heren D. Damsma en L. Noordergraaf een artikel in het ter gelegenheid van '650 jaar Waard' door het Historisch Genootschap uitgegeven boekje 'Hendrik-Ido-Ambacht 1332-1982' het artikel 'de Vlaserij' en in 1986 verscheen in 'Groot en Klein', de voorloper van 'Swindregt Were' van de hand van Cors Lagendijk (juist ja dezelfde Cors Lagendijk die nu nog steeds actief is in het archief van onze vereniging en een fabelachtig geheugen heeft voor wat betreft de geschiedenis van ons dorp) het artikel 'Vlasbewerking'.

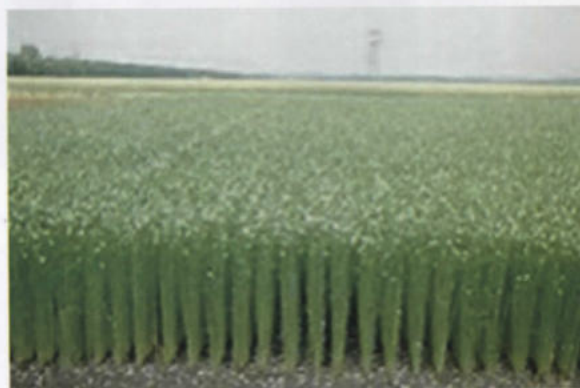
Beide publicaties zijn echter allang uitverkocht maar gelukkig nog wel in te zien in ons archief. Omdat in de periode 1986-2016 geen verdere publicaties bekend zijn leek het een idee om vooral voor 'import' en de jongere inwoners eens een artikel hieraan te wijden. Dankbaar heb ik gebruik gemaakt van de gegevens in beide boekjes.

Vlas, de plant

Vlas wordt in de maanden maart en april gezaaid in de volle grond. Het wordt dicht tegen elkaar gezaaid om vertakkingen tegen te gaan en de groei van langere stengels te bevorderen. Vaak gebeurde dat met behulp van een zogenaamde 'zaaivool'.

Een zaaivool is een met de hand aangedreven apparaat om zaad of kunstmest over de akker te verspreiden. Hij is verdrongen door de zaaimachine. Het apparaat bestaat uit een houder met een inhoud van acht tot 12 liter waar het te zaaien zaad in wordt gedaan. Aan de onderzijde heeft de houder een met een schuifje instelbare opening waardoor het zaad op een horizontaal liggend schoepenrad kan vallen. Dit schoepenrad wordt in beweging gebracht door een stok heen en weer te trekken. De beweging van de stok wordt via een touw of riem overgebracht op de as van het rad. Door het draaiende schoepenrad wordt het zaad weggeslingerd.

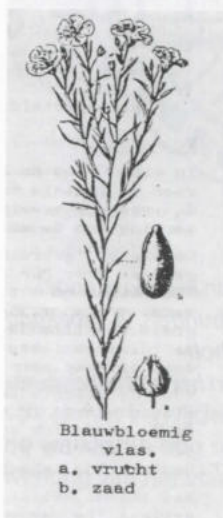

Een akker met bloeiend vlas met witte bloemen.

De meest gebruikte varianten zijn de wit- en blauw-bloeiende soorten. Kortweg 'witbloem' en 'blauw-bloem'.

Het oogsten gebeurt 12-14 weken na het zaaien. Wanneer het vlas voornamelijk verbouwd wordt voor het verkrijgen van spinvlas, dan wordt de plant al geoogst voor het zaad helemaal rijp is.

De stengels worden dan uitgetrokken als de onderkant geel begint te worden.

Hoewel het zaad nog niet helemaal rijp is, is het toch rijp genoeg om er olie uit te persen. Wanneer het vlas op het veld zou blijven staan tot de zaden helemaal rijp zijn, zou dat ten koste gaan van de kwaliteit van de stengel.

Vlas wordt niet, zoals verwacht, gemaaid maar getrokken. Ambachters noemden dat 'vlasplokken'. Dat gebeurde met de hand en was een arbeidsintensief en zwaar werk vooral ook omdat de stengels nogal scherp zijn.

Na het uittrekken wordt het vlas in kleine bundels (schoven) op het veld gezet om te drogen en verder na te rijpen.

Verdere bewerkingen van het vlas

Nadat het vlas voldoende gedroogd was ging het naar de boerderij waar een aantal bewerkingen plaatsvond.

Allereerst moesten de zaden en bladeren van de stengels verwijderd worden. Dit door de stengels door een stalen kam te halen waardoor de bladeren en zaadbolletjes werden afgestroopt; het zogenaamde 'repelen'.

De nu overgebleven 'kale' stengels werden gebost in kleine bundels, bootjes genaamd, en klaargezet voor de volgende bewerking.

Vlaswerkers in actie achter 'Schutterswei'. V.l.n.r.: Henk Lodder, Cor Verhoeven en Henk Prins. Schutterswei was een blokje huizen aan de Achterambachtseweg tegenover de Palmhoeve.

Het roten

Roten kon op verschillende manieren:

In het water

De bundels werden in sloten of zwakstromend water gelegd tussen twee lagen stro die met planken werden verzwaard om de massa onder te houden zonder dat deze de bodem raakt. Onder vervuiling van het water met koolzuur en rottingsgassen vindt het gistingsproces plaats. Regelmatig wordt er gekeken hoever het proces al is. Te lang in het water liggen is slecht voor de kwaliteit van de vezel. Na ongeveer 10-15 dagen is het proces voltooid en kan het vlas uit het water worden gehaald.

Op het land

In streken met weinig water werd deze methode toegepast. Het vlas werd in dunne lagen over het land uitgespreid en blootgesteld aan de invloed van de atmosfeer. Afhankelijk van het weer kon dit proces 14-20 dagen duren. Tijdens dit proces moest het vlas twee maal per dag worden gekeerd.

Langs kunstmatige weg

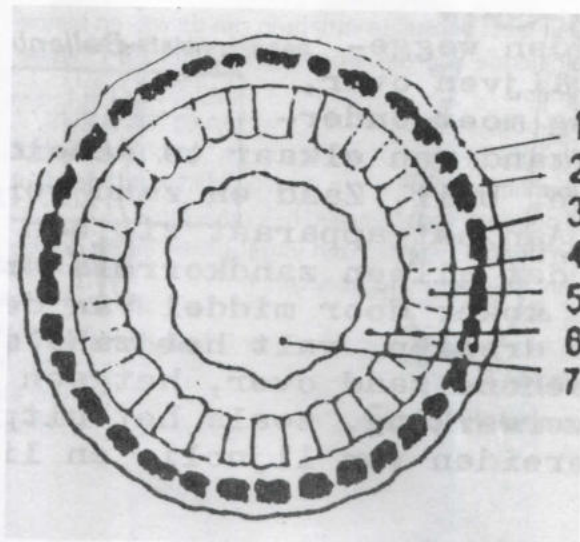
Dit gebeurde door vlas in houten of koperen vaten, gevuld met water, te plaatsen en de temperatuur op te voeren tot ca 32 °C, waardoor de rotting 60-70 uur duurde. Soms gebruikte men hiervoor ook een sterk verdunde oplossing van zwavelzuur, 0,25% geconcentreerd zuur. Dit proces duurde ca 6-7 dagen en was sterk verontreinigend door de sterke ontwikkeling van rottingsgassen.

In Hendrik-Ido-Ambacht

In ons dorp gebeurde het roten in het water op een iets afwijkende manier dan hierboven beschreven. De bootjes vlas werden met modder verzwaard om ze onder te houden. Overigens vond het roten meestal plaats in de Waal. Nog ruik ik de stank als het vlas weer 'boven' kwam en op weg ging naar de volgende bewerking. Het roten langs kunstmatige weg werd ook in Hendrik-Ido-Ambacht wel toegepast.

Tegenwoordig wordt vlas ook verkocht als sierplant en verwerkt in boeketten.

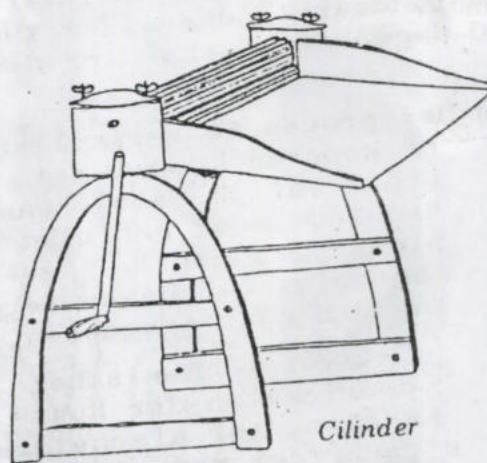
Daarvoor zijn er ook meerdere kleuren bloemen gekweekt zoals geel en rood

Sterk vergrote dwarsdoorsnede van een vlasstengel
1 Washuid, 2 bastcellen, 3 vezelbundels, 4 groeilaag (cambium), 5 houtpijp, 6 merg, 7 holte
De nummers 1 en 2 vormen samen het omhulsel, nummer 3 is de eigenlijke vezel.

Braken of braken

Nadat het vlas uit het water was gehaald werd het weer gedroogd en in de vlasschuur gebrakt. (gebroken) Dit gebeurde met een apparaat dat er ongeveer uitzag als de wringer die huisvrouwen gebruikten om hun was uit te wringen, maar dan met twee

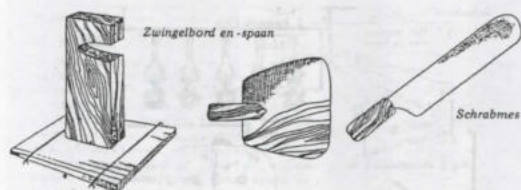

ruwe, gegroefde rollen die de vezels vrij voorzichtig braken (van breken) waardoor de verontreinigingen loslieten en van de buitenste bast afvielen. De vezels werden door deze manier van weken niet beschadigd en de verontreiniging werd opgevangen en later verwerkt tot brandstof, de zogenaamde 'scheven'.

Zwingelen

Bij het zwingelen werden de resterende houtdeeltjes en modderresten tussen de vezels losgerukt of geslagen. Dit gebeurde met een zwingelbord en -spaan.

De uitsparing in het zwingelbord is om de bundeltjes vlasvezels in te leggen, aan één kant van het bord om te buigen en dan met de zwingelspaan, door slaan en op en neer halen, de houtdeeltjes en achtergebleven modder te verwijderen. Het laat-

ste deeltje van wat er niet in hoorde werd met een schrapmes verwijderd. Dit was een heel pietepeutend werkje. En nog was dit niet het eind van de verwerking van het vlas.

Hekelen

Hierbij werden de vezelbundels in de lengterichting gedeeld waardoor de vezels gelijkmatiger en dunner werden en beter konden worden gebruikt voor het spinnen. Dit was het zogenaamde 'hekelvlas'.

Spinnen

In de spinnerij ontstonden dan uiteindelijk de garens die gebruikt werden voor het weven van linnen stoffen voor allerlei doeleinden. De lange vezels waren voor het fijne linnen en de korte, wat warrige vezels werden vaak gebruikt voor het maken van touw en grovere weefsels.

Nog onbewerkt vlas.

Linnen

Hoe komt het dat vlas 'linnen' werd?

Hier is een heel simpele verklaring voor. De Latijnse naam voor vlas is *Linum usitatissimum*. Hierin zie je dat de naam 'linnen' evenals 'lijnzaad' duidelijk is afgeleid van de Latijnse naam. In bijproducten zoals lijnolie, lijnzaad en lijnkoeken is de Latijnse naam duidelijk terug te vinden.

Wat kon je allemaal doen met de ontstane garens?

Een weefgetouw uit 1750.

Door de goede eigenschappen en het makkelijk te verwerken van linnen waren de toepassingen legio. Het kon voor of na het weven worden geleverd. In het eerste geval ontstond er een doek dat onbewerkt werd gebruikt in b.v. de kaasmakerij.

We kennen natuurlijk het woord 'linnenkast'. Dat komt niet zomaar uit de lucht vallen. Ondergoed, lakens, slopen theedoeken werden allemaal gemaakt van echt linnen. Nu zou dat onbetaalbaar zijn. Hoe fijner de garens die daarvoor gebruikt waren des te duurder was het linnen. Het was dan ook normaal dat een meisje al op heel jonge leeftijd ging sparen voor haar uitzet. Vaak was er nog niet eens sprake

van een verloving of zelfs een verkering. In de lange winteravonden werd er druk genaaid (met de hand) en werden de zomen voorzien van fraaie sierranden, veelal werden er ook geborduurde motieven op aangebracht. Dit linnengoed werd

zorgvuldig bewaard tot de dag dat het meisje ging trouwen. Dan werd het gewassen en gestreken om uiteindelijk een plaats te krijgen in de linnenkast.

De trots van iedere huisvrouw was een goed gevulde linnenkast met keurige stapels linnengoed, gesorteerd, dus hemden bij hemden, lakens bij lakens etc..

Allemaal schoon gewassen, gestreken en opgevouwen op gelijke breedte.

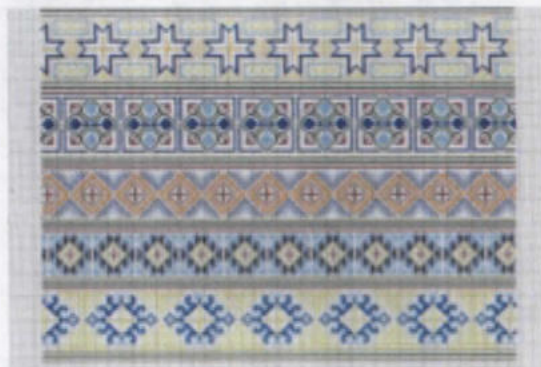
Dat linnengoed een kostbaar bezit was blijkt uit het feit dat bij een testament of boedelscheiding tot in de kleinste details werd beschreven hoeveel bed- en tafellinnen, hemden en broeken en verdere kleding aanwezig was en wie dit kregen.

Tegenwoordig wordt linnen nog steeds gebruikt voor (meestal zomer)kleding. Het kan goed geverfd worden en het heeft een hoge lichtechtheid. Het draagt prettig doordat het net als katoen en in tegenstelling tot de meeste kunststoffen 'ademt'. Dat wil zeggen dat je er niet snel in gaat transpireren en dat het lichaamsvocht makkelijk wordt doorgelaten. Een nadeel is echter dat het snel kreukt en daardoor een wat slordige uitstraling heeft. Om dit enigszins te verminderen wordt er voor kleding vaak een mengweefsel gemaakt met kunstvezels.

Een andere toepassing die we nog vaak tegenkomen is het zogenaamde 'stramien', Het materiaal dat als basis dient voor het borduren van o.a. merklappen. Het gezegde 'op hetzelfde stramien doorborduren' is hiermee gelijk verklaard.

Merklappen*

Dit zijn soms ware kunstwerkjes maar ook weleens oefenlappen om de techniek van het borduren onder de knie te krijgen zoals bij de afbeeldingen hieronder

Andere voorbeelden zijn lappen die gemaakt zijn voor speciale gelegenheden; een felicitatie voor een verjaardag of bij de geboorte van een baby.

Bedenk eens hoeveel tijd de maakster hieraan heeft besteed. De waarde van zo'n cadeau is niet in geld uit te drukken.

En dan de boekenkaf. Zo'n boekenkaf werd meestal gebruikt voor de bijbel waar iedere avond na het

eten aan tafel uit werd voorgelezen en die dus goed beschermd moest worden tegen slijtage. Hoewel dit niet echt een merklap is vond ik toch dat hij een plaats verdiende op deze pagina met afbeeldingen. (JvdS)

*Al deze afbeeldingen zijn gedownload van de webpagina 'merklappen afbeeldingen' op internet.

Bijproducten van vlas.

Bij het lezen van de diverse bewerkingen van vlas ga je je automatisch afvragen wat er met het vrijkomende afval gaat gebeuren. Al bij het repelen worden de zaadbolletjes en blaadjes gescheiden van de stengels. De zaadbolletjes worden apart gehouden voor het persen van olie, de lijnolie.

Lijnzaad

Is lijnzaad gezond?

Lijnzaad wordt tegenwoordig verkocht in veel reform (gezondheidswinkels) als middel tegen een slechte stoelgang. Het zit vol voedingsvezels en heeft bij aanraking met vocht een slijmachtig omhulsel. Doordat het veel vocht kan opnemen, zet het in de darm uit en ontstaat er een druk op de darmwand, waardoor de darmwerking tot stand gebracht wordt.

Lijnzaad bevat ook veel Omega 3 vetzuren die helpen het cholesterol in het bloed gezond te houden. Deze vetzuren worden niet door het menselijk lichaam aangemaakt en moeten dus in het bloed worden 'geïmporteerd'. Daarom wordt het verwerkt in veel producten die we dagelijks eten. Deze vetzuren staan op de informatie van diverse producten vermeld als 'linolzuur'.

Lijnolie

Lijnzaad wordt geperst tot lijnolie dat moet worden opgeslagen in niet lichtdoorlatende flessen omdat onder invloed van licht de kwaliteit van de olie achteruit gaat.

Er zijn heel veel producten waarin lijnolie wordt gebruikt ook al zou je dat niet zo gauw verwachten. Het is een belangrijk onderdeel van linoleum (vandaar de naam!) zeep en kunsthars en olieverf.

Het deel dat nu nog overblijft en nog veel voedings-

stoffen bevat wordt samengeperst en verwerkt tot veekoeken als bijvoeding met name in de winter.

Scheven

Andere restproducten na het verwerken van vlas tot linnen bestaan voor een groot deel uit vezels, blad en andere verontreiniging. Dit afval wordt samengeperst tot zogenaamde scheven. Deze waren een goedkope brandstof voor kachels en arme mensen gebruikten ze vaak in plaats van steenkool. Soms kregen de vlasarbeiders ze als aanvulling op hun loon. Ze gaven echter niet veel warmte, brandden fel en kort en gloeiden niet waardoor het vuur ook slecht te regelen was.

Restvezels werden ook gebruikt bij het maken van spaanplaat en verwerkt in (goedkope) imitatiehouten meubelen die dan geleverd werden in alle gewenste kleuren. Ze konden redelijk goed geleverd worden en zagen er daardoor leuk uit maar ze waren niet echt sterk doordat spaanplaat nogal brokkelig was. Nu wordt het nog vaak gebruikt voor onderfloeren.

Vlas en volksgezondheid

Zuigelingensterfte

Je kan je afvragen wat zuigelingensterfte te maken heeft met vlas. Op het eerste gezicht zou je zeggen: "Helemaal niets." Maar als je iets meer leest over de manier waarop in de negentiende eeuw werd geleefd ga je daar anders over denken. In Hendrik-Ido-Ambacht was de bevolking voor een groot deel afhankelijk van het toen nog open riviertje de Waal. Er werd op gevaren, in gewassen, gezwommen, gevist, afvalwater geloosd en ook het drinkwater werd uit de Waal gehaald.

In 1825 kocht de toenmalige dorpsarts Hendrik Jan Coert de vlasserij Pruijlenborg en liet het huis verbouwen tot doktershuis met koetshuis. In 1831 overleed Hendrik Jan, een weduwe met 9 kinderen achterlatend. Eén van die kinderen was de toen 21-jarige Jan Hendrik Coert die zijn vader zou opvolgen. Na een driejarige studie in Dordrecht werd hij legerchirurgijn. Als oudste van de negen kinderen had hij daarnaast de zorg voor het hele gezin.

De Waal rond 1750 bij Hendrik-Ido-Ambacht naar een tekening van N. Wicart.

Hij werd op zijn verzoek ontslagen uit dienst, maar ondanks zijn ervaring als legerchirurgijn was hij nog niet bevoegd om dorpschirurgijn (dorsarts) te worden. Toch kreeg hij van het armenbestuur van de kerk de opdracht de verzorging van de armen op zich te nemen, al was daar wel de voorwaarde aan verbonden dat hij in 1934 zou slagen voor het diploma chirurgijn. Na het volgen van een aantal praktijklessen in de Berckepoort in Dordrecht mocht hij zich op 2 april 1834 chirurgijn van Hendrik-Ido-Ambacht noemen. In 1837 werd hij ook vroedmeester (verloskundige). Het verbaasde hem dat in de wijde omge-

Uit: Oude ansichten dl. 2 door F. Jorissen blz. 33

Eeuwenlang werden regenwater en het water uit de Waal, de sloten en de rivier als drinkwater gebruikt. De bevolkingsdichtheid was gering, vervuiling was er niet. Alleen als besmettelijke ziekten heersten, waren epidemieën onvermijdelijk. In de vorige eeuw is dat alles snel veranderd. Willem en Flip Stijnis waren de eersten die in 1887 een plan voor een waterleiding opperden, maar burgemeester en wethouders durfden het niet aan en verleenden in 1898 een concessie aan Zwijndrecht. Vanaf dat jaar, aan de dijk te beginnen, werden steeds meer huizen aangesloten. Twaalf jaar later, op 28 december 1910, werd het raadsbesluit tot stichting van een eigen bedrijf genomen en op 1 januari 1912 werd de installatie in bedrijf gesteld. Het valt te loven dat de zoon van Willem Stijnis, Hendrik Jan, tot machinist werd aangesteld. Hier staat hij trots voor de gloednieuwe woning.

ving de zuigelingensterfte in Hendrik-Ido-Ambacht het hoogst was. Een record waar je niet trots op kon zijn. Hij vroeg zich af of hij de oorzaak daarvan kon achterhalen. In 1872 onderzocht hij in opdracht van de provinciale geneesheer dokter Carsten het Waalwater onder de microscoop. Al snel zag hij dat het Waalwater sterk verontreinigd was en trok hij samen met dokter Carsten de conclusie "dat water waarin de vis sterft voor de mens ook niet gezond kan zijn." Vooral het roten van vlas in de Waal was daar debet aan. Pas nadat de waterleiding in gebruik was genomen nam de zuigelingensterfte in omvang af.

Nadat het water gekookt werd voor het aan de baby's en peuters werd gegeven nam de zuigelingensterfte aanzienlijk af. Steeds meer werd er aandacht besteed aan de hygiënische omstandigheden in de woningen. Gevolg was dat de uitbraak van cholera-

Hulp watertoren aan de Veerweg voordat H.I. Ambacht een eigen waterleidingbedrijf had en afhankelijk was van het Zwijndrechtse waterleidingbedrijf als leverancier van schoon water. Gebouwd door de firma Jonker en Stans.

De nieuwe watertoren die in 1912 in gebruik werd genomen en in 1996 tot verdriet van veel 't Ambachters weer werd afgebroken.

en typhus epidemieën ook sterk afnam. Water uit waterputten of wellen bevatten veel minder bacteriën maar in de arme gezinnen was zo'n voorziening vaak niet aanwezig.

Pas met de ingebruikneming van de eigen waterleiding, in 1910, kwam aan het drinkwaterprobleem voorgoed een einde.

Longproblemen

Vooraf in de fabrieken waar de vlasverwerking van de droge vezels plaatsvond, b.v. in de zwingelkeet, was de lucht zo vervuild door het stof dat de mensen elkaar nauwelijks konden zien. Er zijn zo rond de 19e en begin 20e eeuw dan ook heel veel 'arbeiders in het vlas' overleden aan longaandoeningen. Dat die hoge aantallen sterfgevallen werden veroorzaakt door het werken in het vlas werd afgeleid uit het feit dat de arbeiders die buiten in het open veld werkten veel gezonder waren dan de vlaswerkers

binnen. Vlaswerkers in de zwingelkeet haalden bijna nooit de leeftijd van 60 jaar en dan nog leden zij aan 'borstkwalen'. Wanneer zij ouder waren dan 20 jaar zagen zij er meestal 10 jaar ouder uit dan hun werkelijke leeftijd. Ook kinderarbeid was in de vlasindustrie heel gewoon. Kinderen waren goedkope werkrachten en de arme, vaak grote, gezinnen konden iedere cent die binnenkwam goed gebruiken. Doordat zowel de kinderen als de ouders na een dag hard werken doodmoe en onder het stof naar huis kwamen en geen puf meer hadden om zich te wassen werd het ook in die kleine arbeidershuisjes er niet schoner op. Hygiëne was dan ook ver te zoeken.

Kinderarbeid

Rond 1870 ontstond er een beweging die sociale wetten in wilde voeren om met name vrouwen en kinderen, die moesten werken, enigszins te beschermen. Men kwam ook tot de conclusie dat het voor de kinderen beter was ze naar school te sturen en te laten leren dan ze in een donkere fabriek te laten werken.

Vlaswerksters op de boerderij van Piet en Henk Plaisier. Deze boerderij was buitendijks gelegen aan de Veersedijk. De foto dateert uit ca. 1920.

Hendrik-Ido-Ambacht

Veersedijk: café Het Witte Paard, ca. 1920

Rechts nog net te zien de boerderij / vlasserij van de gebroeders Plaisier.

Zo kwam er uiteindelijk, in 1874, de eerste sociale wet van Nederland, het z.g. 'Kinderwetje van van Houten' waar in stond dat kinderen beneden de leeftijd van 12 jaar niet meer in een werkplaats of fabriek mochten werken. Thuis werken en op het land was wel toegestaan.

De wet was er nu wel maar de controle hierop was minimaal. Er werd behoorlijk de hand mee gelicht en in feite veranderde er niets. De kindervetten van 1901 maakten wel een eind aan kinderarbeid door de invoering van de leerplicht. Deze verplichtte kinderen van 6 tot 12 jaar onderwijs te volgen.

Burgemeester C. van Aken.

Van 1855-1885 was Cornelis van Aken burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht. In die tijd heeft hij net als dokter Carsten onderzoek gedaan naar de arbeidsomstandigheden bij de vlas- en steenbakkerijen. In tegenstelling tot dokter Carsten, die zich richtte op de hygiënische omstandigheden, heeft Van Aken zich meer toegelegd op de economische omstandigheden. In 1887 werd er een parlementaire enquêtecommissie gehouden naar de werkomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen en de werking en uitbreiding van de wet van 12 september 1874. Zowel dokter Carsten als burgemeester van Aken werden door deze commissie ondervraagd. Hiervoor schreef van Aken een nota met als titel:

Nota betreffende de vlasbereiding in Zuidholland voor de Commissie van Enquête uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Zowel deze nota en het verhoor van van Aken als die van dokter van Carsten als die van burgemeester van Aken zijn gepubliceerd in het boek 'De arbeidsenquête van 1887' door Jacques Giele. De tekst van dit boek is in zijn geheel te lezen in de digitale bibliotheek van de Koninklijke Bibliotheek uit den Haag en te downloaden van internet door te zoeken naar arbeidsenquête 1887.

Deze teksten zijn echter zo uitgebreid dat het teveel is om hier te publiceren. Zelfs het maken van een samenvatting is voor dit blad onbegonnen werk. Wie in het bezit is van het bij het Historisch Genootschap uitgegeven Over de Ambachtse burgemeesters kan het hele verhoor van Van Aken daarin terugvinden. Dit boek is ook in te zien in het archief aan de Dorpsstraat dat iedere dinsdag van 9.30-12.00 uur en van 13.00-15.30 uur geopend is. In het periodiek 'Groot en Klein' uitgaven 1 en 2 uit 1996 staat hier het één en ander over te lezen.

Het einde van de vlasteelt en vlasverwerking in Hendrik-Ido-Ambacht

Hoewel ook in de vlasverwerking steeds meer geautomatiseerd werd, nam de animo om in 'het vlas' te werken in de jaren zestig van de vorige eeuw steeds verder af. Goedkope (ongeschoolde) arbeidskrachten werden schaars en ook de vraag naar linnen en dus naar vlas werd steeds minder. Langzamerhand verdween één van de oudste middelen van bestaan uit ons dorp en rest alleen nog de herinnering aan wat eens mede bepalend was voor het leven in ons dorp.

Een wagen volgestapeld met vlas is zojuist aangekomen op de vlasserij van de boerderij van Arie Molendijk aan de Pruimendijk nabij de Oostendam om verder te worden verwerkt.

Dat stapelen was een zwaar werk want ieder bosje vlas moest met de hand worden opgestoken en

door de mannen op de kar zorgvuldig worden opgestapeld om verschuiven te voorkomen.

Enkele vlasboerderijen in 't Achterambacht.

De Nijverheid

De oprit van boerderij "De Nijverheid" aan de Dorpsstraat. De Nijverheid ook wel de vlasfabriek genoemd van Leen Stehouwer behoorde tot de grotere vlasboerderijen. Dat is ook te zien aan het links staande gebouw dat de uitstraling heeft van een fa-

briekgebouw. Rechts staat een wagen met vlas half tussen de openstaande hooideuren. Het woonhuis en de achtergelegen schuur bestaan nog steeds (Dorpsstraat 13) en zijn nauwelijks te herkennen.

In de jaren '60 van de vorige eeuw stond er op het terrein van 'De Nijverheid' een benzinepomp.

Het personeel van Vlasserij "De Nijverheid" in 1937-1938. Gezien het aantal werknemers was het een echte fabriek. Een vlasfabriek. Het personeel en de baas (rechts) op en bij een berg vlasbossen (bootjes)

woonhuis en de agrarische bestemming heeft verloren.

Al deze steeën waren zogenaamde gemengde bedrijven: daar was dus zowel veeteelt als landbouw.

Vlasserij "de Nijverheid" (ca 1937-1938)

Met het verwezenlijken van het uitbreidingsplan "Groenewaal" verdween alles, behalve het woonhuis dat op de gemeentelijke monumentenlijst werd gezet.

Wanneer we verder de Achterambachtseweg overgaan, komen langs een aantal nog bestaande boerderijen dat inmiddels verbouwd is tot

Op deze foto één van de restanten van wat eens een bloeiend vlasbedrijf was. De (verminkte) warmwater roterij van de vlasboerderij De Nijverheid aan de Dorpsstraat. Daar was men overgestapt van het roten in de Waal naar het roten langs kunstmatige weg, dat bij het roten wordt beschreven.

Van een paar van deze boerderijen volgen hier wat foto's, Wie meer wil weten over boerderijen in Sandelingen-Ambacht en Hendrik-Ido-Ambacht kan in het archief van het Historisch Genootschap komen kijken in het, helaas uitverkochte, boek 'Steeën in 't Ambacht' door J.A. van der Giessen en L.M. van der Hoeven.

Bouwlust

Wie deze foto ziet, of hij/zij nu in 't Ambacht geboren is of behoort tot de grote groep 'import', zal dit pand herkennen. Is het nog niet helemaal duidelijk? Hier is het restaurant 'De Heeren van Ambacht' gevestigd. De grote schuur achter het woonhuis bestaat nog. Links naast het pand is de oprit naar waar vroeger Super de Boer en later de 'Action' te vinden waren en dat nu een groot parkeerterrein is.

Waarom voor dit pand gekozen? Eén van de bijzonderheden die in ons archief te vinden zijn is de hieronder afgebeelde onderstaande foto met de volgende tekst:

De Hollandsche-Maatschappij-van-Landbouw heeft op 05-05-1941 een diploma uitgereikt aan S.D. Verveer voor 50 jaar trouwe dienst bij de fam Stehouwer op hoeve Bouwlust.

Het laat zien hoe trouw de werknemers vroeger waren al moeten we ook niet vergeten dat zij vaak met handen en voeten waren gebonden aan hubaas. Zij woonden immers vaak in een huis van en op het terrein van de boer en kregen ook producten als melk, groenten, meel en aardappelen voor een sterk gereduceerde prijs of als onderdeel van hun loon. Ook vrouw en kinderen waren meestal werkzaam bij dezelfde boer.

Dat is wel iets heel anders dan de flexcontracten van de tegenwoordige tijd.

Vreedebest

Een andere oude, nog bestaande vlasboerderij is 'Vreedebest. Hij staat een beetje achteraf maar via de schitterende oprijlaan met oude bomen was hij goed te bereiken.

Nadat de familie v.d. Giessen de boerderij had verlaten heeft hij lange tijd leeg gestaan en raakte hij erg

in verval. In 2015 brandde de achterliggende schuur af zodat het geheel een zeer trieste aanblik bood. Gelukkig wordt het nu helemaal gerenoveerd zodat één van de mooiste boerderijen van de Achterambachtseweg er weer in volle glorie bij zal staan.

Een foto uit de jaren '20 van de vorige eeuw.

Vreedebest in het jaar 2000.

Begin 2016 is een begin gemaakt met de restauratie van de boerderij. Het dak van het woonhuis wordt gesloopt en totaal vernieuwd en dat van de schuur waar nodig hersteld. Ook het inwendige van het pand wordt grondig aangepakt.

Palmhoeve

HENDRIK IDO AMBACHT, Palmhoeve

Deze boerderij, die niets met palmbomen te maken heeft, maar genoemd is naar de vroegere bewoners de familie Van der Palm heet in de volksmond 'De Palmestee'. Hij was één van de grootste boerderijen langs de Achterambachtseweg en bood veel werk aan zowel mannelijk als vrouwelijk personeel getuige deze foto uit 1910, genomen voor de oprijlaan van deze hofstede, omstreeks 1910.

Gelukkig is de stee regelmatig gerenoveerd en staat er nog steeds schitterend bij.

Er staan nog meer oude boerderijen langs de Achterambachtseweg, de één nog mooier dan de andere. Misschien dat we daar een andere keer nog eens iets over laten zien. Gelukkig staan ook die op de monumentenlijst zodat ze (voorlopig) niet gesloopt kunnen worden.

Colofon

'Swindregt Were', een naam die naast 'Swijndregt Were' al eeuwen geleden gebruikt werd voor de Zwijndrechtse Waard, is het blad van het Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht en de Historische Vereniging Zwijndrecht. Het periodiek verschijnt twee maal per jaar en wordt gratis aan de leden toegezonden.

Redactie Hendrik-Ido-Ambacht:

Mevr. J.C. van der Straaten-Ooms, W. Schneider

Redactie-adres: Schalksedijkje 20, 2988 BV Rijsoord

Tel.nr.: 0180-423889

E-mailadres: joke@vdstraaten.nl

Secretariaat Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht:

J. van Beek, Weteringsingel 84, Hendrik-Ido-Ambacht

Tel.nr.: 078-6814882

Vestigingsadres: 'Den Brommert', Smidshoef 26 – 28, 3342, Hendrik-Ido-Ambacht

Redactie Zwijndrecht:

M.M. de Jongh MA, drs. C.L. van der Leer, C.R. van den Berg

Redactie-adres: Saturnusstraat 16, 3331 SM Zwijndrecht

Tel.nr.: 06-42374749

E-mailadres: dejonghmaurice@hotmail.com, keesvanderleer@gmail.com

Historische Vereniging Zwijndrecht:

Vestigingsadres: 'Oudheidkamer De Vergulde Swaen', Rotterdamseweg 53-55, 3332 AC Zwijndrecht

Tel.nr.: 078-612 5681

E-mailadres: museum@swaen.org

Druk: Pro Patria Zwijndrecht

De verkoopprijs voor losse nummers: € 3,50

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de onder auteursnaam geplaatste artikelen.

© Redactie blad en de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie of auteur. Na toestemming moet de bron vermeld worden.

ISSN: 2215-0439

Afbeeldingen achteromslag:

Boven: Een compositiefoto van de werknemers van een vlasfabriek. Particuliere collectie.

Onder: Zicht op de Achterambachtseweg met links de boerderij Bouwlust, waar in vroegere tijden vlas verwerkt werd. Particuliere collectie.

Verskillende fasen van de vlasverwerking en de gereedschappen die nodig waren om de vlas te verwerken, zoals de repelkam.

In de schuur van de boerderij De Nijverheid werd vlas verwerkt. In de volksmond werd deze boerderij ook wel de vlasfabriek genoemd, omdat het één van de grotere vlasverwerkingsplaatsen was in Hendrik-Ido-Ambacht. Particuliere collectie.

H. I. Ambacht - Dorpsstraat.